

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

**ՊՕՂՈՍ ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ, ՀԱՅ ՀԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ,
ԼՐԱՅՐԵՅ ԵՒ ԽՄԲԱԳՐԵՅ ԱՐՇԱԿ ԲԱՆՈՒԶԵԱՆ, ԵՐԵՒԱՆ, «ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹԻՒՆ, 2016, ԻԶ., 613 էջ¹**

Մեզ յայտնի է այս գրքին վերաբերող առնուազն երեք հրապարակում. նախ՝ երկիրց տպագրուել է գրքի սկզբում գետեղուած «Առաջաբան»ը (էջ է-Թ.²), որի հեղինակը մեր երկրի առաջին նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանն է³, որ նաեւ կանգնած է նոյն այս գրքի յղացման ակունքներում, ապա լրագրային բաւական ընդարձակ գրախօսութիւն է հրապարակել գրականագէտ, բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր Վանո Եղիազարեանը⁴, ի վերջոյ, թուցիկ է մակերեսային անդրադարձ ունի նաեւ գրականագէտ ակադեմիկոս Ս. Սարինեանը⁵:

Այսպիսով, արձանագրելով հանդերձ, որ գիտական հանրութիւնն ընդհանուր առմամբ գիտէ այս գրքի մասին, անհրաժեշտ ենք համարում այն ներկայացնել նաեւ «Բանբեր Մատենադարանի» պարբերականի ընթերցողին⁶, միաժամանակ հրապարակելով նաեւ մեր գնահատականը, որ, անշուշտ, կրկին դրուատական է, բայց եւ մանրամասների մէջ էականօրէն տարբեր է նախորդների անդրադարձներից:

Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի առաջաբանի աւարտը «Պօղոս Խաչատրեան... տիպար... մտաւորականին... նուիրուած երախտագիտութեան շատ համեստ

¹ Տիրոգոսաբերքի դարձերեսին մանրամասներ կան՝ «Աշխատասիրութեամբ՝ Պօղոս Մկրտիչի Խաչատրեանի, առաջաբանը՝ Լեւոն Յակոբի Տէր-Պետրոսեանի, խմբագրեց եւ լրացրեց Արշակ Ռուբէնի Բանուչեանը, Երեւան, 2016, 640 էջ»:

² Հայերէն գրերի թուային արժէք-համարներով մեր շարադրանքի մէջ յիշատակում ենք գրքի նախաբանային մասի՝ I-XXVI ձեւով գրուած էջահամարները:

³ «Երախտատու հայագէտի նոր աշխատութիւնը» խորագրով տե՛ս «Չորրորդ իշխանութիւն» թերթի 2016 թ. հոկտեմբերի 8ի համարում. համացանցային հրատարակութիւն տե՛ս՝ <http://bit.ly/2tXOY6H> (15 մարտի 2018 թ.):

⁴ Վանո Եղիազարեան, «Պօղոս Խաչատրեանի կազմած հայագիտական մատենագիտութիւնը», Ազգ օրաբերք, 28 հոկտեմբերի 2016, Հ՛ւր 40 (հմմտ. <http://www.azg.am/AM/2016102824>՝ 15 մարտի 2018 թ.):

⁵ Սերգէյ Սարինեան, «Պօղոս Խաչատրեան», Հայ հին գրականութեան մատենագիտութիւն, Երեւան, «Տիգրան Մեծ», 2016, 614 էջ, ՊՔԶ, 2016, Հմր 3, էջ 218-219:

⁶ Այս շարադրանքը ծրագրել էինք գրքի յոյս տեսնելուն պէս, բայց տարբեր զբաղմունքների պատճառով յետաձգուեց, սակայն վստահ ենք՝ հիմա էլ ոչ կամ ուշացած չէ:

տուրք է», իսկ սկիզբը մեր խնդրոյ առարկայ մատենագիտութեան նախապատմութիւնն է: 1989 թ. աշնանը «ծանր վիրահատութիւնից յետոյ Փարիզում ապաքինուելու շրջանում, շուրջ երեք ամիս» Տէր-Պետրոսեանն ապրել է իր մուսալեռցի ազգական՝ «Մխիթարեան սան, բանաստեղծ, բանասէր եւ թարգմանիչ Զուլալ Գազանճեանի բնակարանում» եւ տեսել, որ նա զբաղուած է «իր ուսուցիչ Կիրեղ վրդ. Քիպարեանի «Պատմութիւն հայ հին գրականութեան» գրքի լրացուած վերահրատարակութեան պատրաստման աշխատանքով, որը նախաձեռնել էր Ներսէս վրդ. Տէր-Ներսէսեանի գործակցութեամբ»: Առաջին անգամ 1944 թ. հրատարակուած իր գիրքը Քիպարեանը հետագայում «տասնեակ տարիներ շարունակաբար խմբագրել ու լրացրել» է, սակայն իր կեանքի ընթացքում (1891-1979 թթ.) վերատպել չի հասցրել: Վերահրատարակութեան պատրաստուած մեքենագրութիւնը տեսնելով՝ Լ Տէր-Պետրոսեանը նկատել է, «որ Քիպարեանի գրքի ենթաբաժիններին կցուած մատենագիտական ցանկերն անկատար ու հնացած են, հետեւաբար կարիք ունեն լրացման՝ մանաւանդ 1944 թուականից յետոյ հրատարակուած ուսումնասիրութիւններով»: Ապա յուշել է, որ մատենագիտութիւնը շարունակելու համար «ամենայարմար թեկնածուն հայ հին եւ միջնադարեան մատենագրութեան լաւագոյն գիտակ Պօղոս Խաչատրեանն է», յետոյ Զ. Գազանճեանը երեւանում ստացել է «Պօղոսի սիրալոծար յանձնառութիւնը» (էջ է.). նրա աշխատանքի շնորհիւ էլ 1992 թ. ի վեր Քիպարեանի գրքի երկրորդ հրատարակութեան⁷ մատենագիտական մասերը մեզ համար դարձան միջնադարի շատ հեղինակների եւ գրական հարցերի վերաբերող իսկապէս հիանալի տեղեկատու-մեկնակէտ:

Պ. Խաչատրեանի կազմած ցանկերը, բնականաբար, դասաւորուել են ըստ Քիպարեանի գրքի կարգի՝ մեր մատենագրութեան ժամանակագրական-տեսակային նրա նախընտրած ընթացքի. հետագայում նա մտադիր է եղել իր արածն անշատել Քիպարեանի գրքից եւ առանձին տպագրել մատենագիտութիւնների համար ընդունուած՝ այբբենական կարգով, բայց վաղահաս մահը խանգարել է, աւելի նորերս Խաչատրեանի որդիներ Սիմոնը եւ Արմէնը, ցանկանալով իրագործել իրենց հօր անկատար մնացած նուիրական գործը, խորհրդակցել են Տէր-Պետրոսեանի հետ, իսկ նա առաջարկել է «մատենագիտական ցանկերի խմբագրման, վերադասաւորման եւ անցած քսաներեք տարիներին լոյս տեսած նիւթերով հարստացման պատասխանատու աշխատանքը» վստահել Արշակ Բանուշեանին, որի արած բաւական ծաւալուն աշխատանքի շնորհիւ եւս այժմ ունենք մեր խնդրոյ առարկայ գիրքը: Եւ Լ. Տէր-Պետրոսեանը չի «կասկածում,

⁷ Է. Կիրեղ վրդ. Քիպարեան, Պատմութիւն հայ հին գրականութեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1992, 670 էջ, 1 դիմանկար (տիտղ. դարձերեսին՝ Զեռագիրներու դասաւորում եւ խմբագրութիւն՝ Է. Ներսէս Տէր-Ներսէսեան, Զուլալ Գազանճեան, Մատենագիտութիւն՝ Պօղոս Խաչատրեան (Երեւան):

որ այն արժանի տեղ է զբաղեցնելու հայկական մատենագիտական հրատարակութիւնների պատկանելի գանձարանում՝ հաւասարապէս օգտակար լինելով թէ՛ համալսարանական ուսանողութեան եւ թէ՛ մասնագէտների համար» (էջ Ը.):

Այժմ տեսնենք, թէ Ա. Բանուշեանը ի՞նչ է արել եւ ինչպէ՛ս.

Նախ. քանի որ առաջին՝ 1944 թ. տպագրի մէջ Քիպարեան վարդապետն «իր գրքի իւրաքանչիւր գլխին աւելացրել էր սեղմ եւ համառօտ մատենագիտութիւն՝ յղելով միայն իր կարեւորած հրատարակութիւններն ու ուսումնասիրութիւնները» (էջ ԺԵ.), ուրեմն Պ. Խաչատրեանը, «առաջնորդուելով միայն գրքի կառուցուածքով եւ յիշատակուած մատենագիրների անուններով (շուրջ 173)»⁸ (էջ ԺԵ.), աւելացել է թէ՛ 1944-ից առաջ տպուած եւ Քիպարեանի անտեսած գրականութիւնը եւ թէ՛ դրանից յետոյ, ընդհուպ մինչեւ 1991-ին հրատարակուած նիւթը⁹: Իսկ Ա. Բանուշեանն արել է հետեւեալը. «մատենագիտական յօդուածները քաղել եւ դասաւորել ենք այբբենական կարգով, խմբագրել եւ միօրինակութեան բերել բոլոր յղումները: Նոր մատենագիրների անուններ չենք աւելացրել, քանի որ հայ մատենագրութեան բոլոր հեղինակները մէկ հատորի մէջ անհնար կլինէր տեղաւորել, իսկ ներկայ հրատարակութիւնը կլինէր բոլորովին այլ, հեղինակին անհարազատ հրատարակութիւն» (էջ ԺԵ.). ապա գրացանկերը լրացրել է 1993-2015 թթ. տպագրուած նիւթով. «Մեր կողմից աւելացրել ենք մատենագիրների կենսագրական նախադրութիւններ»¹⁰ եւ լրացրել միայն 1992 թ-ից յետոյ լոյս տեսած հրատարակութիւնների եւ ուսումնասիրութիւնների մատենագիտական տուեալները» (էջ ԺԶ.), այլեւ՝ «Սոյն մատենագիտութիւնը 2015 թ-ի վերջին, ըստ էութեան, պատրաստ էր հրատարակութեան» (էջ Ի.)¹¹:

Քիպարեանի դասագրքի թելադրանքով «Պ. Խաչատրեանը կազմել է նաեւ առանձին ժողովածուների («Գիրք թղթոց», Շարակնոց եւ այլն) եւ հայ գրականութեան պարբերաշրջանների (Մաշտոցեան, Յունաբան, Միաբանող եղբայրներ եւ այլն) մատենագիտութիւններ»¹², որոնք՝ այբբենական հերթականութեամբ, մատենագիրների հետ միասին, գետեղել ենք նոյն շարքում» (էջ ԺԵ.):

⁸ Մենք հաշուել ենք մատենագիրների ճիշտ 170 անուն:

⁹ Քիպարեանի գրքի երկրորդ «Տպագրութիւնը սարտեցաւ 1992ի սեպտեմբերին Ս. Ղազարի Մխիթարեան տպարանին մէջ, Վենետիկ»։ Ենթադրելի է, որ նրա պատրաստում-աւարտումը եղել է գոնէ 1991ի վերջին:

¹⁰ Իսկ «Նախադրութիւնները շարադրելիս օգտագործած գրականութիւնը (հանրագիտարաններ, կենսագրական բառարաններ, յօդուածներ եւ այլն) յղուած է «ուսումնասիրութիւններ» բաժնում» (էջ ԺԶ.):

¹¹ Ներածական շարադրանքին յաջորդում են անհրաժեշտ-պարտադիր ցանկերը՝ «Հապատումներ» (իմա՝ «Յապատումներ») էջ ԻԱ-ԻԳ., եւ «Համառօտագրութիւններ» էջ ԻԵ-ԻԶ.:

¹² Առարկայական խնդիրների վերաբերող յօդուածները հետեւեալ 14ն են՝ գրքի փակագծուած էջահամարներով հանդերձ. Աշխարհացոյց (40), Գանձարան (64), Գիրք թղթոց (70), Դաշանց թուղթ (128), Մաշտոցեան շրջան (242), Միաբանող եղբայրներ (268), Յա-

Նկարագրական միաւորները խմբաւորել է «հրատարակութիւններ», «թարգմանութիւններ», «ուսումնասիրութիւններ» բաժիններում, դասաւորել ըստ տպագրութեան թուականների: Միեւնոյն հեղինակի մէկից աւելի ուսումնասիրութիւնների յղումները՝ վերահրատարակութիւնների եւ գրախօսականների հետ միասին, զետեղուած են նրա առաջին հրատարակումից յետոյ: Յղումներում նշուած չեն հրատարակուած գրքերի որոշ մանրամասներ (հրատարակչութիւնների անուններ, էջերի քանակ եւ այլն)» (էջ ԺԵ-ԺԶ): Եւ ընթերցողին առաջարկում է զեղչուած այս մանրամասները գտնել գրադարանների համացանցային քարտարաններում եւ ընդհանրական մատենագիտութիւնների մէջ. բայց սա սխալ վարմունք է՝ ընթերցողն ինչո՞ւ պէտք է գրքին կամ յօդուածին վերաբերող տեղեկութիւնները գտնի բազմաքայլ փնտրտուքով¹³: Հետագայ շարագրանքում (էջ ԺԷ.) թուարկուած են օգտագործուած՝ հետազօտական եւ ընդհանուր-մատենագիտական աշխատութիւններ:

Շատ հետաքրքիր է, որ մեր միջնադարին եւ յատկապէս մատենագրութեանը վերաբերող ընդհանրական մատենագիտութիւններն իրար չեն բացառում. մէկի հրատարակումով միւս(ներ)ն ինչ որ տեղ, անշուշտ, «հնանում» է(են), սակայն շարունակում են պահպանել ինչ-ինչ այլ արժանիք-արժէքներ, ուստի եւ անգործածելի չեն դառնում. այս ասելով՝ նկատի ունենք յատկապէս Միքայէլ Միասարեանցի¹⁴, Գարեգին վ. Զարբհանալեանի¹⁵, Արսէն վ. Ղազիկեանի¹⁶ մատենագիտութիւնները, եւ, ի վերջոյ, Յակոբ Անասեանի կոթողային

նախապատում (328), Յունաբան շրջան (379), Նախամաշտոցեան շրջան (400), Շարական (431), Շուշանիկի վկայաբանութիւնը (437), Վիպական երգեր (515), Տպագրութիւնը մեր մէջ (521), Քնարերգակ բանաստեղծութեան շրջան (533):

¹³ Օրինակ՝ էջ 370՝ կայ. «ՄԻՄՈՆԵԱՆ Գ. Ս., Յովյաննէս քարկաւազը եւ իր «Մեկնութիւն տումարիս Հայկազնեայ»ն, Եր., 2013» (այսպէս՝ վրիպակներով): Ընթերցողը կարող է մտածել, թէ սա ծաւալուն գիրք է, մինչդեռ 30 էջանոց տետր է՝ «Միմոնեան Գայիանէ Սիմոնի, Յովհաննէս Սարկաւազը եւ իր «Մեկնութիւն տումարիս հայկազնեայ»-ն, ԻԵ. 00.01 «Կրօնի տեսութիւն եւ պատմութիւն (կրօնագիտութիւն)» մասնագիտութեամբ պատմական գիտութիւնների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախօսութեան սեղմագիր, Երեւան, 2013, 30 էջ»:

¹⁴ **М. М. Миансаров**, *Bibliographia Caucasica et Transcaucasica, Опыт справочнаго систематическаго каталога печатным сочинениям о Кавказе, Закавказье и племенах, эти края населяющих*, составил М. Миансаров, том 1, отдел I и II, С. Петербург, 1874-1876, XLII, 804 стр.

¹⁵ **Զարբհանալեան Հ. Գ.**, Հայկական մատենագիտութիւն (այբուբենական ցուցակ տպագրութեան գիտէն մինչեւ առ մեզ եղած հայերէն հրատարակութեանց), Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1883, ԺԶ., 734 էջ:

¹⁶ Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, կազմեց Հ. Արսէն Ղազարոս Ղազիկեան, առաջին հատոր. Ա-Մ, Վենետիկ, ի տպ-ի Սրբոյն Ղազարու, 1909-1912, Լ., 2080 սիւն, Բ. մասն՝ 3 եւ 5 գրեր, 306 սիւն:

աշխատանքը¹⁷, որ հեղինակը կարողացաւ հասցնել ընդամէնը «Գերմանոս Կոստանդնուպոլսեցի» յօդուածին (այսինքն՝ Ա գրի սկզբից սկսեց եւ Գ տառի վերջին չհասաւ): Նոյնպէս հետաքրքիր է, որ սրանցից յետոյ երեւան եկած մասնական, աւելի ճշգրիտ՝ ուսումնական¹⁸ նպատակագրում ունեցող մատենագիտութիւնները եւս անուանացանկի, ժամանակագրական ընդգրկումների, ստեղծման միջավայրի¹⁹ եւ զանազան այլ պատճառներով մէկը միւսին չեն բացառում. այս դէպքում էլ նկատի ունենք ժամանակագրօրէն միմեանց շարունակող՝ Ռոբերտ Թոմսոնի²⁰ եւ Գէորգ Բարդաղչեանի²¹, ապա եւ Պօղոս Խաչատրեանի (մեր խնդրոյ առարկայ) մատենագիտութիւնները: Իսկ սա նշանակում է, որ թէ՛ ուսումնասիրողները եւ թէ՛ ուսանողները պարտաւոր են իրենց փնտրտուքի համար հաւասարապէս օգտագործել թէ՛ թուարկուած եւ թէ՛ չիշատակուած բոլոր ընդհանրական եւ մասնական²² մատենագիտութիւնները, նաեւ՝ տարբեր հեղինակների ու խնդիրների վերաբերող ուսումնասիրութիւնները. այսինքն՝ յատկապէս հետազօտական նպատակներ ունեցողների համար

¹⁷ **Յ. Ս. Անասեան**, Հայկական մատենագիտութիւն, Ե-ժԸ. դդ., հտ. Ա., Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959, ՃԺԵ., 5 չմ. էջ, 1228 սիւմ, հտ. Բ., Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1976, ԻԲ., 5 չմ. էջ, 1546 սիւմ, հտ. Գ., Երևան, «Ձանգակ-97» հրատ., 2004, 392 էջ:

¹⁸ Մեր կարծիքով գիտական պէտք է համարել միայն այն մատենագիտութիւնները, որոնք ներկայացնում են մատենագրին կամ մատենագրական երեսօթին վերաբերող նաեւ ձեռագիր նիւթի ֆինական պատկերը, այսինքն՝ այդպիսին է, օրինակ՝ Յ. Անասեանի մատենագիտութիւնը: Այդպիսին է նաև ունիթոններին նուիրուած հետեւեալ աշխատութիւնը՝ **M.A.Oudenrijn**, *Linguae haicanae scriptores ordinis praedicationis fratrum unitorum et ff. armenorum ord. S. Basilii citra mare consistentium quotquot huc usque innotuerunt*, Bern: A. Francke Ag. Verlag, 1960:

¹⁹ Եւրոպայում կամ ԱՄՆ-ում ստեղծուած մատենագիտութիւններում յաճախ բացակայում են Հայաստանում տպուած նիւթերը, եւ հակառակը՝ դրսում տպուած շատ բաներ մեզ անմաշելի են մնում:

²⁰ **R. W. Thomson**, *A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD*, Brepools-Turnhout (Belgique), 1995, 324 p.: Հեղինակն այն շարունակել է «Supplement to *A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD*. Publications 1993-2005», Le Muséon, vol. 120, issue 1-2, 2007, pp.163-223:

²¹ *A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500-1920*, With an Introductory History, Compiled and with an Introduction by **Kevork B. Bardakjian**, Wayne State University Press, Detroit, 2000, 714 p.

²² Սեդա Մարաբեանի կազմած այդպիսի մի ցրիւ կամ ըստ բաժինների բաշխուած մատենագիտութիւն առկայ է Լեւոն Բաբայեանի եռամսան հետեւեալ գրքի մէջ. տե՛ս 1) **Քաբայեան Լեւոն Յովնանէսի**, *Դրուագներ Հայաստանի վաղ ֆէոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրութեան (V-VIII դարեր)*, Երևան, 1977, 409 էջ. 2) նոյնի՝ *Դրուագներ Հայաստանի վաղ ֆէոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրութեան (IX-XIII դարեր)*, Երևան, 1981, 391 էջ. 3) նոյնի՝ *Դրուագներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի պատմագրութեան*, Երևան, 1984, 292 էջ (երեւն էլ՝ ՀՍՄՀ ԳԱ. Պատմ. ին-տ., ԳԱ հրատ.):

այս բոլոր մատենագիտութիւնները կարող են սոսկ մեկնակէտի²³ դեր ունենալ, հետազօտողը մատենագիտական տեղեկոյթի ամբողջականութեան պէտք է հասնի իր լրացուցիչ փնտրտուք-աշխատանքով²⁴:

Վերջին անհրաժեշտութիւնը թեւադրուած է առաջին հերթին նրանով, որ ներկայ ժամանակներում անթերի, կատարեալ մատենագիտութիւն կազմելը գրեթէ անհնար է հետեւեալ հիմնական պատճառներով.

ա. Եթէ անգամ հաւատանք, որ մեր գոնէ Ազգային գրադարանը կանոնաւոր ստանում է Հայաստանում եւ սփիւռքում տպուած հայերէն ու հայկական բոլոր գրքերը (սփիւռքի մամուլի ստացման մասին շասենք), ապա օտարների հայագիտական հրատարակութիւնների կանոնաւոր ստացումն անհաւատալի է.

բ. Հայաստանի (Արցախը հետը) ամէն համալսարան (բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւն) կամ նոյն հաստատութեան ամէն բաժին (Ֆակուլտէտ) համարեա միշտ «հայագիտական հանդէս» կամ գրեթէ նման անունով սեփական պարբերական կամ տարեգիրք է հրատարակում. դրանք որպէս կանոն բաժանորդագրութիւն չունեն եւ չեն վաճառում (որովհետեւ բաժանորդագրութեան եւ գրավաճառական համակարգեր չկան): Սրանց տպաքանակը շատ յաճախ չափազանց փոքր է, եւ կարծես նախատեսուած են միայն ներքին սեփական սպառման համար²⁵.

գ. Գրական-գիտական արժէք ունեցող նիւթեր հրապարակում են երբեմն նաեւ օրաթերթերում, այլ կերպ ասած, առօրեայ մամուլի մէջ²⁶, սակայն սրա թղթային տեսքը հոգեվարքի մէջ է, իսկ համացանցային տարբերակի ճակատագիրը՝ յեղեղուկ (մի օր կան, մի ուրիշ օր հանում են):

Սրանցից բացի՝ կայ էական մի այլ հանգամանք եւս. հետազօտական խնդիր չունեցող՝ սոսկ մատենագիտութիւն կազմելու նպատակով աշխատող մարդը յաճախ գրքի կամ յօդուածի խորագրից այն կողմ չի գնում գործը չի կարդում, ուստի եւ իր խնդրի առարկայ անունը (բառը) խորագրի մէջ չտեսնելով, այն արձանագրելու մասին մտքով չի անցկացնում. եւ սա երբեմն էական վրիպումներ է առաջացնում:

²³ Ռ. Թումսոնի մատենագիտութեան՝ այդպիսին լինելու մասին մանրամասն տե՛ս մեր գրախօսութիւնը՝ ՊՔՀ, 1997/1, էջ 269-275:

²⁴ Ըստ որում, պէտք է փնտրել նաեւ առօրեայ օրաթերթային մամուլի գոյութիւն ունեցող մատենագիտութիւնների մէջ:

²⁵ Մեր օրերում գիտականութեան տեսակետից շատ յաճախ խիստ կասկածելի է անգամ ասանդոյթ եւ համբաւ ունեցող պարբերականների հրապարակուած նիւթերի որակը. բայց նկատի ունենանք, որ մատենագիտութիւնները որակ չեն պարգում, այլ արձանագրում են առկան՝ փաստը:

²⁶ Օրաթերթերում տպուած գիտական բնոյթի նիւթերի մատենագիտական մշակում մեր իրականութեան մէջ վերը յիշատակուած՝ իր յայտնի «Հայկական մատենագիտութիւն կամ հանրագիտարան հայ կեանքի» կոթողային գործում արեւ է երեւի թէ միայն Արսէն վ. Ղազիկեանը:

Այս ամէնի հիման վրայ վստահ ենք, որ թէ՛ մենք եւ թէ՛ ուրիշ որեւէ մէկը վրիպումների կամ մատենագիտական միաւորների պակասների համար իրաւունք չունենք յանդիմանելու կամ մեղադրելու Պօղոս Խաչատրեանին կամ Արշակ Բանուշեանին. պէտք է գոհ եւ շնորհակալ լինենք այն ամէնի համար, ինչ մեզ տրուած է կամ ինչ որ ունենք այս մարդկանց աշխատանքի շնորհիւ: Եւ աւելին, եթէ գիտենք եւ կարող ենք, պարտաւոր ենք իրենց արածին աւելացնել մեզ յայտնի այլ նիւթեր.

Այդ իսկ մտահոգութեամբ այստեղ արձանագրում ենք Յովհաննէս Սարկաւազին վերաբերող՝ մատենագիտութեան (էջ 364-370) մէջ բացակայող, մեզ յայտնի որոշ միաւորներ (ըստ ժամանակագրական կարգի).

1. **[Պողարեան] Ն[որայր]. վրդ. Մովսէս**, «Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետի մէկ նոր շարականը (Նշխարք նախնեաց)», *Սիոն*, 1941/Գ-Դ., էջ 74-75.
2. **Պետրոսեան Գարեգին Բ.**, «Յովհաննէս Սարկաւազի «Անկիւնատր թուեր»-ը», *ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր*, 1946, Հ^մ 4, էջ 23-42.
3. **Շահագիգ Երուանդ**, «Համառօտ տեղեկութիւններ հայոց շարականների մասին», *էջմիածին*, 1948/Ա-Բ., էջ 67-72, Գ-Դ., էջ 27-41 (բվնդ.՝ նաեւ Հ^մ Գ-Դ., էջ 38-9՝ Յովհաննէս «Սարկաւազ» վարդապետ).
4. **Աբրահամեան Աշոտ**, «XII դարի հայ գիտնական Յովհաննէս Սարկաւազի կենսագրութեան շուրջ», *էջմիածին*, 1949/Ե-ԺԲ., էջ 45-55.
5. **Աբրահամեան Աշոտ**, «Յովհաննէս Սարկաւազի բանաստեղծութիւնները (ուսումնասիրութիւն, բնագրեր)», *էջմիածին*, 1950/Թ-Ժ., էջ 60-66.
6. **Աբրահամեան Աշոտ**, «Յովհաննէս Սարկաւազի մաթեմատիկական աշխատութիւնը.- Յովհաննէսի «Յաղագս անկիւնատր թուոց» աշխատութեան ձեռագրերի նկարագրութիւնը (սխեմա, ուսումնասիրութիւն, բնագրեր)», *էջմիածին*, 1950/Գ-Դ., էջ 563-58, Ե-Զ., էջ 33-42.
7. **Աբրահամեան Աշոտ**, «Յովհաննէս Սարկաւազի պատմական աշխատութիւնները», *էջմիածին*, 1950/է-Ը., էջ 56-60.
8. **Աբրահամեան Աշոտ**, «Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետ եւ հայ տոմարը», *Հասկ*, 1951, էջ 282-284.
9. **Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետ**, «Շարական Վարդանանց [ձաշու]», *Հասկ*, 1953, յատկաւ.
10. **Աբրահամեան Աշոտ**, «Յովհաննէս Սարկաւազ Իմաստասէրի գիտական մատենագրութիւնը (Անթիլիասի կաթողիկոսարանի Կիւպէնկեան սրահում կարդացած հայագիտական դասախօսութիւնների շարքից)», *էջմիածին*, 1955/Զ., էջ 27-36.

11. **Երեմեան Արամ**, «Միջնադարեան հայ կոմպոզիտորներ», *Սիրոն*, 1956/Բ-Գ., էջ 66-69, Գ., էջ 106-108, Է-Ը., էջ 187-189, 203-207, Թ., էջ 230-233, 244-248, Ժ-ԺԱ., էջ 277-280 (բվնդ.՝ Ստեփանոս Սիրնեցի, Սահակադուխտ, Խոսրովիդուխտ, Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետ (1045-1129 թթ.), Գրիգոր Պահլաւունի, Ներսէս Շնորհալի (1102-1173 թթ.), 12-13-րդ դար՝ Ներսէս Լամբրոնացի, Գրիգոր Սկետացի. 13-րդ դար՝ Յովսէփ, Յովասափ, Ստեփաննոս, Յովհաննէս Երզնկացի (1250-1326 թթ.).
12. **Երեմեան Արամ**, «Միջնադարեան հայ կոմպոզիտորներ», *Սիրոն*, 1957/Ա-Բ., էջ 26-30, Ժ-ԺԱ., էջ 276-279, ԺԲ., էջ 320-322 (բվնդ.՝ Գրիգորիս, Սամուէլ վարդապետ, Վարդան վրդ. Արեւելցի, Թորոս, Մանուէլ, Վահրամ Բահանայ, Սահակ վարդապետ, Սարգիս, Յովհաննէս, Սարկաւագ).
13. **Տէր-Ներսէսեան Հ. Ներսէս**, «Օրացոյցի 200ամեակին առթիւ 1757-1957», *Բազմավէպ*, 1957/Ա-Բ., էջ 1-5 (բվնդ.՝ Հայկական տոմարը, Անդրէաս Բիզանդացիի աղիաակները, Անանիա Շիրակացիի տոմարի կազմման ծրագիրը, Յովհաննէս Սարկաւագ Իմաստասէրի անշարժ տոմարը, Յովսէան տոմարի գործածութիւնը).
14. **Գրիգորեան Գէորգ Հ.**, «Յովհաննէս Սարկաւագ Իմաստասէրի փիլիսոփայական եւ բարոյագիտական հայեացքները», *Էջմիածին*, 1959/Ա., էջ 46-53.
15. **Բաղալեան Հայկ Ս.**, «Յովհաննէս Իմաստասէրի տոմարի շուրջ», *Էջմիածին*, 1970/Գ., էջ 40-46.
16. **Պողոսեան Նորայր եպս.**, *Հայ գրողներ. Ե-ԺԷ. դար*, Երուսաղէմ, 1971, էջ 210-214՝ «Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետ (շ. 1050-1129)».
17. **Արեւշատեան Աննա**, «Անիի երաժշտական մշակոյթը եւ նրա հետ կապուած շարականագիրները», *Բազմավէպ*, 1995/Ա-Գ., էջ 203-218 (բվնդ.՝ Պետրոս Գետադարձ կթղ., Գրիգոր Մագիստրոս, Ստեփանոս Ապարանեցի, Սարգիս վրդ. Սեւանեցի, Յակոբ Սանահնեցի, Յովհաննէս Սարկաւագ, Յովհաննէս Իմաստասէր).
18. **Միրումեան Կարլէն**, «Յովհաննէս Սարկաւագի գրական ժառանգութիւնը որպէս փիլիսոփայական-էսթետիկական մտքի աղբիւր», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԺԷ. հատոր, 1997, էջ 311-329 (Բնակ է «Բան իմաստութեան» երկը եւ «Ղետնդեանց» շարականը).
19. **Յովհաննէս Սարկաւագ**, «Աղօթք Որդուն», «Քրիստոնէայ Հայաստան» երկշաբաթաթերթ, 1999, Նոյեմբեր, Բ., Հ^մ 22 (66), էջ 5.
20. **Անթապեան Փայլակ**, *Յովհաննէս Սարկաւագ իմաստասէր*, Երեւան, Երեւանի պետ. համալս. հրատ., 2001, 112 էջ.

21. **Բրուտեան Գրիգոր**, «Հայոց դարձի թուականի մասին», *Հանդէս ամսօրեայ*, 2001/1-12, էջ 181-229 (բվնդ՝ Ըստ Անանիա Շիրակացու, Ասողիկի, Յովհաննէս Սարկաւազի, Սամուէլ Անեցու, Յակոբ Դրիմեցու որոշ հաղորդումների՝ Հայոց դարձի թուականը համարում է 298-300 թթ.)
22. **Յովհաննէս Սարկաւազ**, «Խրատ՝ ուղղուած եկեղեցուն զինուորագրուածներին, աշխարհաբարի վերածեց Մարթա Արաբեանը», *«Քրիստոնեայ Հայաստան» երկշաբաթաթերթ*, 2004, Մարտ, Ա., Հ^մ 5 (169) էջ 5, 6.
23. **Մաթեոսեան Կարէն**, «Յովհաննէս Սարկաւազի գործունէութիւնն Անիում», *էջմիածին*, 2005/է.-Ը., էջ 59-72.
24. **Սիմոնեան Գայիանէ, Վարդանեան Ռաֆիկ**, «Յովհաննէս Սարկաւազի «Մեկնութիւն տումարի Հայկազնեայ» տոմարական ժողովածուն», *ԵՊՀ Աստուածաբանութեան ֆակուլտէտ, Տարեգիրք*, Ա., Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 2006, էջ 58-97.
25. **Սիմոնեան Գայիանէ**, «Յովհաննէս Սարկաւազ Իմաստասէր (զիտամանկավարժական աշխատանքների ֆունդիւն. դասաւանդման մեթոդիկա)», *ԵՊՀ Աստուածաբանութեան ֆակուլտէտ, Հայ աստուածաբան, Բ.*, Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 2008, էջ 189-211.
26. **Սիմոնեան Գայիանէ**, «Յովհաննէս Սարկաւազի ՇԼԲ. (532)-ամեայ զատկացուցակները», *ԵՊՀ Աստուածաբանութեան ֆակուլտէտ, Տարեգիրք*, Զ., Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 48-85.
27. **Սիմոնեան Գայիանէ**, «Յովհաննէս Սարկաւազի «Ազգաց կանոնները», *ԵՊՀ Աստուածաբանութեան ֆակուլտէտ, Տարեգիրք*, է., Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 49-57.
28. **Սիմոնեան Գայիանէ**, «Յովհաննէս Սարկաւազի անշարժ տոմարի ուսումնասիրութիւնների պատմութիւնից», *ԵՊՀ Աստուածաբանութեան ֆակուլտէտ, Տարեգիրք*, է., Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 217-235.
29. **Սիմոնեան Գայիանէ, Վարդանեան Ռաֆիկ**, «Յովհաննէս Սարկաւազի տոմարական ժառանգութեան մէջ առկայ թուկանութեան համակարգերը», *ԵՊՀ Աստուածաբանութեան ֆակուլտէտ, Տարեգիրք*, Ը., Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 2013, էջ 48-65.
30. **Օհանջանեան Աննա**, «Յովհաննէս Սարկաւազի «Լուծումն բանիցն Աստուածաբանի» լուծումն-մեկնութիւնը», *ԵՊՀ Աստուածաբանութեան ֆակուլտէտ, Տարեգիրք*, Ը., Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 2013, էջ 66-85.
31. **Սիմոնեան Գայիանէ**, «Յովհաննէս Սարկաւազի աստուածաբանական ու բարոյախրատական երկերը», *ԵՊՀ Աստուածաբանութեան ֆակուլտէտ, Տարեգիրք*, Թ., Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 2014, էջ 34-51.

32. **Սիմոնեան Գայիանէ**, «Յովհաննէս Սարկաւազի գրական երկերն՝ իբրև հեղինակի կենսագրութեան սկզբնաղբիւր», *ԵՊՀ Աստուածաբանութեան ֆակուլտէտ, Տարեգիրք, Ժ.*, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2015, էջ 72-91.
33. **Արամեան Մեսրոպ քնյ**, *Աշխատութիւններ*, հտ. Ա., Երևան, «Այբ» կրթական հիմնադրամ, 2016, էջ 275-469՝ «Յովհաննէս Սարկաւազի «Յաղագս նշանակի հաւատոյ նիկիականն ՅԺԸ.-իցն» ժողովածուն».
34. **Յովհաննէս Սարկաւազ Իմաստասէր**, *Տաղեր եւ հոգեւոր երգեր*, աշխատասիրութեամբ՝ բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր *Վանո Եղիազարեանի*, Երևան, Արմաւ, 2017, 84 էջ:

Ինչպէս տեսնում ենք, այս յաւելումները վերաբերում են մատենագիտութեան միաժամանակ երեք կազմողներին՝ թէ՛ 1944, թէ՛ 1991 եւ թէ՛ 2015 թթ. նախորդող տարիներին: Եւ սրանք մեզ յայտնի են ըստ էութեան պատահմունքով. այսինքն՝ յատուկ փնտրումներ չենք արել, բերել ենք միայն մեր ներկայ զբաղմունքին՝ Սարկաւազ վարդապետին վերաբերող եւ միայն ներկայ պահին մեզ յայտնի յաւելեալ նիւթերը: Գրեթէ վստահ ենք, որ նոյն պատկերն է լինելու ցանկացած այլ հեղինակի կամ հարցի դէպքում. օրինակ՝ մեր խնդրոյ առարկայ մատենագիտութեան մէջ կայ Փաւստոս Բուզանդին վերաբերող 85 պարբերութիւն, այսինքն՝ նոյնքան մատենագիտական միաւոր, մինչդեռ ունենք 1995 թ. շուրջ կազմուած դեռեւս նախնական մի աշխատանք, որի մէջ կայ նոյն Փաւստոսին վերաբերող 280 մատենագիտական միաւոր (ձեռագրական նիւթը չհաշուելով):

Այսպէս լինելով հանդերձ՝ վստահ ենք, որ մեր յաւելումներով եւս Սարկաւազ վարդապետին վերաբերող մատենագիտութիւնն անթերի չէ. ամբողջացմանը ձգտելու ենք «Մատենագիրք Հայոց» շարքի համար այս հեղինակի գրական վաստակի հատորը պատրաստելու ընթացքում (գործն արդէն սկսել ենք եւ բաւական առաջ տարել):

Գրքի ուղղագրութեան հարցը ճիշտ լուծում է ստացել. «Մատենագիտութիւնը հրատարակում է մաշտոցեան ուղղագրութեամբ, ինչպէս որ կազմել է Պ. Խաչատրեանը» (էջ ԺԶ.), սակայն, ցաւօք, թէ՛ առաջաբանում եւ թէ՛ բուն մասում ցաւալիօրէն շատ վրիպումներ²⁷ կան. տպագրելուց առաջ շարադրանքն արժէր անցկացնել աւելի հմուտ մի հայեացքի տակով:

²⁷ Մի փոքր շարք. «Հապատումներ» (նիշտը՝ «Յապատումներ»), «հանձնելու», «հենց» (էջ ԺԱ.), «հենքի բացահայտմանը» (ԺԲ.), «կրտսէր» (ԺԳ.), «հետմահու», «լրացած», «Երբէք», «իրէն», «մեկ» (ԺԴ.), «հարաբերութիւններում», «տեսակետներն» (ԺԵ.) «տեսակետներին», «առաջնորդելով», «կլիներ» (երկիցս), «ներկա» (ԺԶ., Ի.), «խայտաբղետ» (ԺԷ.), «Այսուպէս» (ԺԸ.), «դասակարգած» (ԺԹ.), «հենք» (Ի.). եւ այլն: Բովանդակային վրիպակ կայ Պ. Խաչատրեանի մի հրատարակութեան խոբագրի մէջ՝ «Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագիտութեան» (էջ ԺԲ.). պետք է լինէ՝ «մատենագրութեան»:

Մի նկատում եւս. մատենագիտական նոր հրատարակութիւնների գոյութիւնը եւ դրանք օգտագործած լինելն²⁸ արձանագրելուց յետոյ Բանուշեանը գրել է. «Մի շարք հայերէն եւ յատկապէս օտարալեզու հրատարակութիւնների եւ պարբերականների տուեալներ, որոնց բնօրինակները հասանելի չեն եղել, քաղել ենք միջնորդաւորուած (այլեւայլ հրատարակութիւններից, առցանց շտեմարաններից): Մատենագիտական բոլոր յղումները ստուգել ենք՝ խուսափելու համար տպագրական վրիպակներ վերարտադրելուց» (էջ Ժէ.): Արժէր այսպիսիք՝ շտեմած կամ միջնորդաւորմամբ արձանագրուած միաւորներն օժտել որեւէ զատող նշանով, ասենք՝ նման դէպքերում գրեթէ սովորաբար կիրառուող աստղանշանով*:

Աւարտենք. Լեւոն Տէր-Պետրոսեանն իրաւացի է՝ մենք ունենք «մատենագիտական հրատարակութիւնների պատկառելի գանձարան» (էջ Ը.), որ մեր գիտութեան զարգացման կարեւորագոյն նախահիմք-ազդակներից մէկն է: Այդ գանձարանի արժէքների մէջ կան այնպիսի միաւորներ, որոնք գործածուելու են տեւականօրէն եւ ծառայելու են բազմատեսակ նպատակների. այստեղ ներկայացուած մատենագիտութիւնը եւս վստահաբար գանձարանային այդպիսի մնայուն եւ առաջնակարգ արժէք է, ուստի նրա ստեղծողների եւ իրականացմանը նպաստած մարդկանց նկատմամբ պէտք է միշտ երախտապարտ լինենք. բոլորի վարձքը կատար:

²⁸ Յուսանք, որ իր նկարագրութիւններն արել է ոչ թէ ըստ այդ հրատարակութիւնների, այլ իր համար դրանք ունեցել են սոսկ մեկնակէտի դեր, այսինքն՝ նրանց յուշումով տեսել եւ նկարագրել է իր ցանկագրած բուն նիւթերը: